

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” - CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ
DOMENIUL TEOLOGIE

REZUMAT TEZĂ DE DOCTORAT

Relațiile bisericești dintre Moldova și Kiev în secolul al XVII-lea: paradigma unei corespondențe culturale

COORDONATOR:

Pr. Prof. Univ. Dr. Nechita RUNCAN

DOCTORAND:

Pr. Victor Ovidiu CÎRCEIE

CONSTANȚA
2020

CUPRINS

INTRODUCERE	4
1. Argument și obiectivele cercetării.....	4
2. Relevanța și actualitatea cercetării	6
3. Scurt cadru al lucrării	7
4. Metodologia utilizată.....	9
CAPITOLUL I – RETROSPECTIVĂ ISTORICĂ PRIVIND RELAȚIILE POLITICO-RELIGIOASE ÎN SPAȚIUL MOLDOVEAN-UCRAINEAN PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA. MATRICE A UNOR CORESPONDENȚE DE IDENTITATE ORTODOXĂ.....	10
1.1. Biserica kieveană – reper dinamizator religios și cultural	10
1.1.1. Coordonate istorice ale mitropoliei ortodoxe kievene.....	10
1.1.2. Configurația confesională a spațiul kievean – teren de confruntare a prozelitismului catolic cu Ortodoxia	13
1.2. „Problema kieveană” în relațiile politico-religioase cu Moldova	18
1.2.1. Kievul în politica domnitorilor moldoveni până în secolul al XV-lea	18
1.2.2. Amprente culturale kievene în cadrul bisericesc românesc.....	29
1.2.3. Particularități ale diplomației domnilor moldoveni față de Rusia kieveană (secolele XV-XVI). Repere religioase.....	34
1.3. Relațiile moldo-ucrainene în prima jumătate a secolului XVII. Ctitoriile românești în spațiul kievean.....	45
1.4. Sfântul Mitropolit Dosoftei în contextul relațiilor moldo-ucrainene	62
1.4.1. Prezența și sfârșitul vieții în spațiul polono-ucrainean	62
1.4.2. Opera teologică a Mitropolitului Dosoftei – mărturie a ortodoxiei credinței în disputa euharistică din secolul XVII	66
CAPITOLUL II – SFÂNTUL MITROPOLIT VARLAAM – CONTINUATOR AL RELAȚIILOR BISERICEȘTI DINTRE MOLDOVA ȘI KIEV	84
2.1. Premisele legăturilor mitropolitului Varlaam cu Bisericele Ortodoxe din Kiev și Rusia.....	84
2.2. Misiunile cu caracter diplomatic și cultural întreprinse de Varlaam în spațiul kievean	86
2.2.1. Prima misiune la Kiev din 1628	86
2.2.2. A doua misiune la Moscova din 1636	90
2.2.3. Aportul Kievului în dezvoltarea învățământului moldovenesc – Școala vasiliană de la Trei Ierarhi	94
2.3. Tipografia ieșeană rezultat al reciprocității bisericești dintre Moldova și Kiev	99

CAPITOLUL III – SFÂNTUL MITROPOLIT PETRU MOVILĂ – CĂRTURAR EFERVESCENT DE TALIE EUROPEANĂ ȘI REPREZENTANT AL ORTODOXIEI LA INTERSECȚIA TENDINȚELOR CONFESIONALE.....	101
3.1. Prezența Mitropolitului Petru Movilă în cercetarea istorico-teologică	101
3.1.1. Interesul internațional pentru opera și activitatea mitropolitului kievean	102
3.1.2. Omul, teologul, mitropolitul Petru Movilă în istoriografia românească ..	105
3.2. Petru Movilă – un mitropolit de talie europeană. Referințe biografice.....	108
3.2.1. Familia Movilă în paginile istoriei românești.....	108
3.2.2. Dezbateri asupra anului de naștere: 1596	112
3.2.3. Studiile mitropolitului – primi pași spre erudiție.....	115
3.2.4. Petru Movilă ca arhimandrit al Lavrei Pecerska	118
3.3. Intensificarea culturii religioase în calitate de mitropolit.....	120
3.3.1. Revigorarea vieții bisericești	124
3.3.2. Reforma învățământului kievean.....	127
3.3.2. Activitatea editorială sub semnul dinamizării valorilor ortodoxe	131
3.3.3. Scrieri movilene reprezentative	133
3.4. Relațiile Mitropolitului Petru Movilă cu Țările Romane	138
CAPITOLUL IV – SINODUL DIN 1642 DE LA IAȘI - UN EXERCİȚIU DE COLABORARE ȘI DIALOG INTERORTODOX	144
4.1. Contextul politic și religios din spațiul sud-est european în secolul XVII.....	144
4.2. <i>Mărturisirea de credință</i> - sinteză a învățăturii ortodoxe	160
4.2.1. Mărturisiri de credință din sec. XVI-XVII – aspecte identitare confesionale creștine.....	160
4.2.2. Contextul teologic în care a apărut <i>Mărturisirea</i> lui Petru Movilă.....	181
4.2.3. Sinodul de la Kiev – 1640	185
4.3. Sinodul de la Iași (1642) – eveniment religios important pe harta religioasă a lumii ortodoxe	186
4.3.1. Participanți.....	186
4.3.2. Desfășurarea lucrărilor sinodale	187
4.5. Ecoul universal al importanței Sinodului de la Iași	190
CAPITOLUL V – RECEPTAREA ÎN SPAȚIUL ORTODOX A <i>MĂRTURISIRII DE CREDINȚĂ</i> A MITROPOLITULUI PETRU MOVILĂ	192
5.1. <i>Mărturisirea de credință</i> movileană– intenție de înnoire a învățăturii ortodoxe prin folosirea metodelor teologiei occidentale.....	192
5.1.1. Mărturisirea de credință – un exercițiu dinamic de stabilire a identității ortodoxe pe fondul interconexiunilor confesionale	192
5.1.2. Perspective critice asupra influențelor catolice în opera movileană.....	196

5.1.3. <i>Mărturisirea de credință</i> movileană – un efort de mobilizare ecumenică a Ortodoxiei. Premise și modele pentru dialogul inter-creștin.....	207
5.2. Relevanța și valorificarea <i>Mărturisirii Ortodoxe</i> de la Iași (1642) în Biserica Ortodoxă Română	217
CONCLUZII	225
BIBLIOGRAFIA	229
1. Izvoare: cronică, documente	229
2. Literatură de specialitate	230

Prezenta teză de doctorat intenționează o readucere în prim plan a contextului religios al secolului al XVII-lea, care a angajat într-un amplu dialog Biserica Ortodoxă din Moldova și Biserica kieveană. Acest context este unul de maximă importanță în istoria Bisericii Ortodoxe Române, întrucât evidențiază starea dinamica religioasă în zona sud-est europeană, captând evenimentul sinodal de la Iași din anul 1642, eveniment în cadrul căruia consensul participanților au legitimat *Mărturisirea de credință* a Sfântului Mitropolit Petru Movilă.

Relevanța unei asemenea cercetări este confirmată, în primul rând, de contextualizarea evenimentelor din sec. XVII în spațiul sud-est european, situație care se repetă astăzi, criza creștinismului nemaifiind provocată ca atunci de intențiile prozelitiste catolice și calvine, ci de secularizarea agresivă, ateismul agresiv și ideologiile culturale neomarxiste. Ideea de fond e că, poate mai mult decât oricând, e necesară o cooperare a Bisericilor Ortodoxe între ele, în scopul unei identități panortodoxe vizibile la nivel social global și, concomitent, de o dinamizare a colaborării ecumenice cu celelalte Biserici în scopul de a conserva și promova valorile identitare creștine ecumenice.

Teza de doctorat captează relațiile dintre Moldova și Kiev sub aspect religios și cultural, desfășurate în secolul XVII, reliefând actul de corespondență, frățietate și comună intenție de actualizare și conservare a identității ortodoxe în acest spațiu european. Aceste relații au fost secondate și de atitudini politice care au valorificat diplomația în spiritul creștin. Secolul al XVII-lea a fost unul provocator pentru întreaga creștinătate, dar în mod special pentru Ortodoxie, aceasta din urmă fiind ținta atacurilor prozelite din partea Bisericii Romano-Catolice și a calvinilor. Preocupată să recupereze pierderea cauzată de ruperea Bisericilor Protestante (luterană și calvină) de Roma, mai ales după unirea de la Brest-Litovsk (1596), Biserica Romano-Catolică și-a intensificat propaganda prozelită - susținută și de puterea politică - în Ucraina, Transilvania și în alte părți unde se aflau ortodocși. Acest fapt, susținut și de ambasadorii francezi de pe lângă înalta Poartă otomană și din Țările Române, a determinat crearea unei tensiuni destul de puternice, tensiune resimțită atât în Transilvania, cât și în Moldova și Țara Românească. La rândul lor, protestanții - după ce au încercat să-și facă aliați împotriva romano-catolicilor pe ortodocși, prin scrisorile teologilor luterani trimise Patriarhiei de Constantinopol - au intensificat prozelitismul în rândul ortodocșilor; dacă în Transilvania s-au folosit de principii calvini, în cele două principate au căutat să se folosească de promovarea scrisului în limba poporului. Așa se face că, încă de la

începutul acestui secol, Ortodoxia se vedea atacată pe două fronturi de prozelitism. Dintre acțiunile de prozelitism amintim publicarea *Confessio* atribuită lui Chiril Lucaris, care - între anii 1629 și 1633 - a cunoscut nu mai puțin decât două ediții în latină, patru în franceză, una în germană și una în engleză. Din pricina conținutului ei calvinizant, apariția amintitei *Mărturisiri* a declanșat reacția ortodocșilor. Astfel au fost ținute sinoadele de la Constantinopol (1638), Kiev (1640), Iași (1642), Moscova (1666-1667), Ierusalim (1672) și Constantinopol (1691), în care atitudinea de respingere a acestei *Mărturisiri* din partea Bisericilor Ortodoxe, în frunte cu Patriarhia ecumenică a Constantinopolului, Patriarhia Ierusalimului, Patriarhia Antiohiei și Patriarhia Alexandriei, a fost exprimată în mod ferm. Inscriindu-se în această atitudine, de contracarare a atacurilor prozelitiste, manifestată de Bisericile Ortodoxe, se evidențiază lăudabilul efort al Sfântului Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, Galiției și Rusiei (Mici), de a alcătui, mai întâi, o scurtă carte de învățătură, numită *Catehismul ortodox rus* (1632), pe care l-a prezentat la Sinodul din Kiev (1640), ținut, între 8 și 18 septembrie, în Catedrala „Sfânta Sofia” din Kiev; acestui catehism, mai apoi, i s-a adăugat alcătuirea unei mai dezvoltate *Expositio fidei* (Expunere a credinței), care va fi prezentată la Sinodul de la Iași, ținut, între 15 septembrie și 27 octombrie 1642. Participanții la lucrările sinodului care a avut loc în capitala Moldovei și s-a bucurat de sprijinul voievodului Vasile Lupu au fost: Porfirie, fost Mitropolit de Niceea; Ieromonah Meletie Sirigul, cel mai învățat grec al secolului al XVII-lea, care a și făcut îndreptările și traducerea în greacă a *Mărturisirii*, în calitate de delegați ai Patriarhului ecumenic Partenie I (1639-1644); Isaia Trofimovici Kozloski, egumenul Mănăstirii „Sfântul Nicolae” din Kiev; Iosif Cononovici Gorbatki, rectorul Academiei din Kiev; Ignatie Oxenovici Starușici, predicatorul Catedralei „Sfânta Sofia” din Kiev, ca delegați ai Bisericii kievene și rusești; Mitropolitul Varlaam al Moldovei, în calitate de gazdă, însoțit de episcopii Evloghie al Romanului, Anastasie al Rădăuților și Gheorghe al Hușilor, împreună cu Sofronie Pociatki, egumenul Mănăstirii „Sfinții Trei Ierarhi” și rectorul Academiei din Iași, care au corectat mărturisirea movileană în anumite puncte și în conformitate cu învățătura Bisericii.

Acest eveniment sinodal a adus în prim plan figura proeminentă a Sfântului Mitropolit Petru Movilă. Petru Movilă (1596-1646) și-a verificat vocația de om de cultură și reprezentant bisericesc de marcă, prin acțiunile sale rămânând viu în conștiința posterității ca model, ca vector de reprezentativitate teologică și culturală. Surprinzător, Petru Movilă renunță la gândul de a deveni domn în Moldova și intră în

cinul monahal. Aici, urcând toate treptele ierarhice, este uns, în 1633, ca mitropolit al Kievului. În această funcție a pus în practică un plan strategic de reînnoire a Bisericii Ortodoxe în relație cu Biserica Romano-Catolică și cu bisericile protestante. El a înțeles că participarea Ortodoxiei la dialogul confesional din statul polon multinațional și multiconfesional solicită instruirea pravoslavnicilor la nivelul științei și culturii moderne. De aceea, când ajunge arhimandrit la Lavra Pecerska, reorganizează colegiul și tipografia, iar când devine mitropolit de Kiev, întemeiază prima *Academie ortodoxă modernă*, fondată pe cultura greacă și latină, având ca model instituții de învățământ superior din Occident. Școala și tipografiile sunt forțe care propulsează curentul cultural kievomovilean în lumea Ortodoxiei răsăritene și în spațiul creștin occidental. Acest curent cultural se distinge prin fidelitate față de Biserica Ortodoxă, în forma superioară a vremii moderne și, de asemenea, prin promovarea autonomiei Bisericii Ortodoxe în cadrul statului polon. Politica autonomă a lui Petru Movilă s-a dovedit, însă, fără perspectivă în statul feudal polonez, minat de contradicții sociale, etnice și confesionale. După un an de la adormirea marelui mitropolit, prelații ucraineni au renunțat la autonomia ecleziastică și au optat pentru unire cu Moscova. Același lucru se va petrece și pe plan politic, prin supunerea față de statul rus.

În logica celor menționate anterior, cercetarea noastră este ghidată după următoarele obiective: 1) analiza relațiilor religioase între Biserica Moldovei și Biserica kieveană în secolul al XVII-lea; 2) prezentarea contribuției kievene la dezvoltarea culturii religioase în Moldova sub patronajul mitropolitan al Sfântului Varlaam; 3) contextualizarea dimensiunii personalității Sfântului Mitropolit Petru Movilă în dinamica religioasă multiconfesională creștină din sec. XVII în spațiul sud-est european; 4) evidențierea evenimentului marcant cu rezonanțe universale a Sinodului de la Iași din 1642; 5) sublinierea profilului, conținutului și identității *Mărturisirii de credință* movilene în contextul intențiilor prozelitiste din sec. XVII.

Actualitatea temei analizată este sugerată, în primul rând de evenimentul din 1642, în care consensul teologic al unor biserici ortodoxe s-a pronunțat în privința unei problematice teologice care își solicita legitimitatea. Prezentarea evenimentului de la Iași din 1642 ne deschide linia cercetării asupra importanței *Mărturisirii de credință* movilene, o lucrare normativă a Bisericii Orientale. Ea este structurată în trei mari părți - *credință, speranță, iubire* - după modelul Sfântului Augustin (*cf. Enchiridion ad Laurentum sive de fide, spe et caritate*). Aceste trei mari virtuți creștine sunt prezentate, sub formă catehetică, în 361 de întrebări și răspunsuri. Prima parte se referă la *credință*

și explică Simbolul de la Niceea, cele șapte Sfinte Taine și diverse precepte ale Bisericii. Partea a doua are în centrul ei *speranța* și comentează Rugăciunea Domnească și cele nouă Fericiri. Partea a treia are în vedere *iubirea*, definirea viciilor și virtuților, precum și explicarea poruncilor Decalogului. *Mărturisirea ortodoxă a lui Petru Movilă*, întemeiată pe Sfânta Scriptură și pe scrierile patristice, discutată la Kiev și perfectată la Iași, după ce a primit pecetea pan-ortodoxă a Patriarhiei de la Constantinopol, a devenit călăuza oficială, întru credință și morală ortodoxă, în veacurile în care Biserica a fost divizată în diverse fracțiuni confesionale.

Sinodul de la Iași, în cadrul căruia lucrărilor sinodalilor au aprobat *Mărturisirea de credință ortodoxă* a Sfântului Mitropolit Petru Movilă (1642), se constituie, „peste veacuri, într-o șansă și o provocare, întreținând o largă actualitate”¹. Într-o șansă, pentru că ne face să înțelegem că Ortodoxia întotdeauna a fost deschisă dialogului și refacerii unității, detestând totodată, în modul cel mai ferm, orice acțiune prozelită.

În scopul unei bune încadrări și amplă analiză a obiectivelor cercetării propuse, teza de doctorat este structurată în cinci capitole, cu subcapitole aferente. Primul capitol – *Retrospectivă istorică privind relațiile politico-religioase în spațiul moldovean-ucrainean până în sec. al XVII-lea. Matrice a unor corespondențe de identitate ortodoxă* – se desfășoară pe două paliere de analiză: Biserica kieveană – reper dinamizator religios și cultural în sec. XVII, respectiv „Problema kieveană” în relațiile politico-religioase cu Moldova. Subtemele discutate aici visează configurația confesională a spațiului kievean ca teren de confruntare a prozelitismului catolic și Ortodoxie, poziția Kievului în politica domnitorilor moldoveni până în secolul al XV-lea, amprente culturale kievene în cadrul bisericesc românesc, particularitățile diplomației domnilor moldoveni față de Rusia kieveană (secolele XV-XVI) și citorile românești în spațiul kievean.

Capitolul II – *Sfântul Mitropolit Varlaam – continuator al relațiilor bisericești dintre Moldova și Kiev* – este o actualizare a desfășurării și fructificării relațiilor dintre Moldova și Kiev sub patronajul spiritual al Mitropolitului Varlaam. Aici s-au avut în vedere tratarea următoarelor teme: a) misiunile cu caracter diplomatic și cultural întreprinse de Varlaam în spațiul kievean; b) aportul Kievului în dezvoltarea

¹ *Mărturisirea de Credință. locul și rolul ei în tradiția Bisericii Ortodoxe. Relația dintre teologia academică și teologia doxologică*, coordonatori: Pr. Ion Vicovan, Pr. Dan Sandu, Emilian-Iustinian Roman, Doxologia, Iași, 2013, p. 21.

învățămintului moldovenesc – Școala vasiliană de la Trei Ierarhi; c) tipografia ieșeană ca rezultat al reciprocității bisericești dintre Moldova și Kiev.

Capitolul III – Sfântul Mitropolit Petru Movilă – *cărturar efervescent de talie europeană și reprezentant al Ortodoxiei la intersecția tendințelor confesionale* – se focusează pe personalitatea polivalentă a mitropolitului kievean, prin reliefarea elementelor dominante care au făcut din el un model al epocii și un reprezentant asumat a identității ortodoxe. Practic capitolul este rezervat personalității mitropolitului Petru Movilă sub aspectul biografiei sale, a acțiunilor sale de revigorare a culturii religioase kievene, a relațiilor sale cu Țările Române. Tot aici sunt analizate critic intențiile de uniație „universală” ale lui Petru Movilă.

Capitolele IV – *Sinodul din 1642 de la Iași - un exercițiu de colaborare și dialog interortodox* și V - *Receptarea în spațiul ortodox a Mărturisirii de Credință a Mitropolitului Petru Movilă* – sunt în deplină congruență tematică în sensul continuității a două teme care gravitează în jurul aceleași problematici: motivul și scopul Sinodului de la Iași din 1642. Astfel sunt discutate în capitolul IV contextul politic și religios din spațiul sud-est european în secolul XVII, mărturisirile de credință din sec. XVI-XVII, contextul teologic în care a apărut *Mărturisirea* lui Petru Movilă, lucrările, participanții la Sinodul de la Iași (1642), pentru ca în capitolul V să dezvoltăm datele despre *Mărturisirea* movileană: influențele catolice care respiră în ea, intenția de a fi reafirmare a Ortodoxiei și receptarea ei în spațiul creștin răsăritean.

Întrucât analiza noastră vizează tratarea a patru teme mari (relațiile bisericilor din Moldova și Kiev în secolul XVII, Aportul Sfântului Mitropolit Petru Movilă la dezvoltarea culturii religioase în Moldova, Sinodul de la Iași din 1642, *Mărturisirea de credință* movileană), am folosit metoda istorico-critică dublată de cea analitică. Ambele metode ne-au permis să punem cât mai bine în atenție cadrul istoric, politic și religios al relațiilor dintre Moldova și Kiev în secolul al XVII-lea. Aceste metode ne oferă și posibilitatea evaluării critice și corecte a datelor și informațiilor referitoare la evenimentul din 1642 și a conținutului teologic al *Mărturisirii de credință* a lui Petru Movilă.

Prezenta teză de doctorat a intenționat prezentarea relațiilor dintre bisericile din Moldova și Kiev în secolele XV-XVII, în mod special pe evenimentul sinodal din 1642 de la Iași, care a adus în prim plan figura exponențială a Sfântului Ierarh Movilă, cât și modul în care s-a decis în consens sinodal asupra legitimității *Mărturisirii de credință* movilene.

Relația Bisericii din Moldova cu Biserica kieveana se conturează sub raportul relațiilor culturale în mod special. Având în vedere apropierea geografică a celor două centre ortodoxe din sud-estul Europei, era imposibil ca să nu se desfășoare și să se stabilească un raport de reciprocitate între Moldova și Kiev, realitate sugerată în primul rând de dimensiunea unitară și misionară a creștinismului ortodox, în care toate centrele canonice bisericești - episcopii, mitropolii, patriarhii - indiferent de identitatea națională, inter-relaționează în baza identității originare și canonice și a principiului unității și sobornicității. În acest cadru de reciprocitate, universal, dar privit la modul particular, se situează și Moldova - Ucraina, un raport care a generat relații fructuoase bisericești, de complementaritate, în care s-a evidențiat foarte bine spiritul ortodox.

Pentru o prezentare sistematică a acestei teme, în primul rând, am schițat o perspectivă asupra specificului religios al spațiului ucrainean, prezentând coordonatele istorice ale Mitropoliei Kievului cu mențiunea că în spațiul ucrainean întâlnim atât o prezență ortodoxă, cât și una catolică, raportul nefiind foarte mare. Dată fiind realitatea - bazată pe cercetare istorică - că Kievul, și celelalte popoare slave, se înscriu în opera de creștinare venită din partea Bizanțului, acest aspect stabilește un prim punct comun al interferenței ortodoxe moldo-ucrainene.

Ceea ce este de reținut în privința creștinismului kievean, este faptul polarității sale. Intrând în sfera principatului lituan datorită contextului politico-social al istoriei de atunci, ucrainenii vor deveni un teren, un suport de confruntare a catolicismului cu Ortodoxia, și mai apoi prezența calvină, de sorginte protestantă va amenința ca un real pericol linia tradițională a creștinismului. Astfel în veacul al XIV-lea și al XV-lea, Kievul se confrunta cu o criză de adaptare la nivel politic și social în lupta cu prozeletismul catolic. Propaganda catolică, care tindea spre convertirea populației ortodoxe spre biserica papală se intensifică, când în anul 1569 se proclamă în orașul Liublin uniunea politică între Polonia și Lituania, sau, cum consideră unii istorici, s-a făcut incorporarea statului lituan în statul polonez. De aici înainte istoria Lituaniei, se confundă cu cea a Poloniei, iar populația ortodoxă împărtășește aceeași soartă cu cea catolică. Uniunea politică deschide larg porțile unei influențe polono-catolice asupra ucrainenilor și indirect a culturii occidentale.

Capitolele I și II încadrează relațiile cultural-bisericești între cele două centre ortodoxe, până în anul 1642. Am trasat liniile diplomatice care se realizează între domnii moldoveni și Kiev, diplomație pe care, de altfel, se va sprijini constant relațiile bisericești, dar și economice și culturale. Între acești domnitori români se înscriu Mircea

cel Bătrân, Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, care practic a configurat datorită geniului său politic relațiile moldo-rusești sub imperiul notei pozitive. În continuare am schițat relațiile cultural-bisericești între cele două centre ortodoxe, până în anul 1642, un moment de referință în viața Bisericii din Moldova. Kievul a constituit în acest secol punctul de mediere între Moldova și Polonia, atât de prezentă pe scena politică a secolului al XVII-lea. Atmosfera religioasă a culturii din veacul al XVI-lea și al XVII-lea, credința comună, Ortodoxia, care-i leagă pe români de ucraineni, face posibilă o apropiere între aceste două popoare. Și dacă mai luăm în seamă vecinătatea imediată dintre Românii din Moldova și Ucraina galițiană și cea din Podolia, interesele economice, ce legau aceste două țări, comerțul mare pe care-l face Lvovul, capitala Galiției, cu orașele moldovenești și chiar cu cele muntenești, atunci înțelegem de ce aceste relații trebuiau să fie atât de intense. Se vorbește de obicei de o influență a Poloniei asupra culturii noastre din veacul al XVII-lea și se trece cu vederea faptul, că poporul polonez, masele lui mai compacte erau departe de noi și ca distanță și mai ales ca tendințe spirituale. Polonia era pe vremuri avangarda catolicismului în Orientul Europei, cu tendințe agresive de cucerire a țărilor ortodoxe. În contextul relațiilor culturale menționam pe cronicarul Grigore Ureche care a studiat la Lvov, Miron Costin care a studiat la Bar, oraș în care în acele vremuri exista un colegiu iezuit, iar Costin a urmat acest colegiu iezuit, destinat pentru instruirea tineretului nobil polonez. Aici găsim explicația erudiției lui Miron Costin, a sistemului lui de gândire, a simpatiilor lui pentru instituțiile poloneze, precum și a cunoașterii lui profunde a limbii latine și poloneze.

Dar un aport deosebit la inter-culturalitatea româno-ucraineană este dat de emigrațiile românești în teritoriile polone și înființarea acelor „frății ortodoxe”, ca izvor de viață ortodoxă într-un cadru catolic efervescent. Pe această linie am prezentat ctitoriile moldovenești în Polonia, dintre care cea mai importantă în acest context este Biserica din Lvov, și contribuția majoră a moldovenilor, fie domnitori, fie boieri, fie simpli oameni, pentru constanta vieții ortodoxe din acest spațiu polon.

În următoarele capitole am prezentat detaliat relațiile moldovene-ucraine sub raport bisericesc, așezând în aceste relații ca puncte de referință pe Mitropolitul kievean - de origine română - Petru Movilă, Mitropolitul Varlaam - angajați în mod direct în evenimentul internațional din 1642, Sinodul de la Iași și în dezvoltarea tiparului și învățământului moldovenesc.

Personalitate de seamă a istoriei noastre bisericești și naționale, Mitropolitul Petru Movilă este unul din cei mai importanți ierarhi ai secolului al XVII-lea, punct de legătură între Ortodoxia românească și cea slavă, dar și creator de școală de teologie și pază a credinței ortodoxe. Trăitor într-un timp în care propaganda apuseană, catolică sau calvină, exercita presiuni amănunțite asupra Ortodoxiei, mitropolitul Movilă a reușit să întrupeze ethosul răsăritean, atât prin celebra sa Academie, cât și prin alcătuirea cunoscutei *Mărturisiri a credinței ortodoxe*, monument doctrinar și spiritual faimos al veacului său, dar și prin intermediul coagulării expresiei dogmatice ortodoxe, realizate la Sinodul de la Iași, din anul 1642. *Mărturisirea de credință* a Mitropolitului Petru Movilă reprezintă un monument al expunerii credinței ortodoxe a secolului al XVII-lea, dar și un fundament și un model pentru toate expunerile catehetice de mai târziu. Apărută din necesitatea misionară a contraponderii acțiunilor misionare calvine și catolice agresive, opera movileană a susținut expunerea doctrinară și aprofundarea spirituală în tot spațiul ortodox. Influența *Mărturisirii lui Petru Movila* asupra gândirii teologice răsăritene este evidentă și vizibilă în toate expunerile catehetice și doctrinare ulterioare.

Secolul în care a trăit și activat Petru Movilă este unul dintre cele mai grele pentru Răsăritul ortodox, căci puterea turcească se afla în plină expansiune, Imperiul Otoman fiind una dintre forțele redutabile, de temut în întreaga lume civilizată de atunci. De asemenea, Reforma căpăta un avânt puternic, pătrunzând, cu tenacitate, și în estul Europei. Polonia includea teritoriul ucrainian de astăzi, identificându-se drept una dintre marile puteri europene, fiind condusă de regele Sigismund al III-lea, deloc favorabil Ortodoxiei, și nici Reformei. Unirea de la Brest-Litovsk, din 1596, își răspândea, cu agresivă intoleranță, nefastele consecințe pentru lumea ortodoxă, punând spații tradiționale ortodoxe și deșărădăcând o adevărată și solidă paradigmă de credință și viață.

În acest context, Mitropolitul Movilă se străduiește, prin tipărirea de carte - peste 50 de volume, prin expunerea credinței ortodoxe, prin răspândirea spiritualității Lavrei Pecerskaia, prin pregătirea clerului (cu ajutorul celebrei Academii duhovnicești de la Kiev) și prin coalizarea lumii ortodoxe, cu ajutorul Sinodului de la Iași, să pună frâu acestor forțe centrifuge, care presau libera manifestare a Ortodoxiei timpului său. El este autorul renașterii ortodoxe slave de după Unirea de la Brest-Litovsk, care a restabilit prestigiul Ortodoxiei în spațiul slav apusean și a recuperat, nu doar mulți credincioși atrași de uniaticism, cât și numeroase lăcașuri de cult, printre care cel mai

cunoscut este Catedrala “Sfânta Sofia” din Kiev. Activitatea pro-ortodoxă a Mitropolitului Movilă a întrupat spiritual, misionar și doctrinar adevărul ortodox adecvat unui răspuns eficace pentru provocările vremii sale, oferindu-ne, în același timp, și nouă astăzi, un posibil exemplu și tipar de acțiune, pentru un răspuns la problemele veacului nostru.

Petru Movilă este unul dintre militanții bisericești care deja la începutul secolului al XVII-lea a început să caute căile de înțelegere dintre diferite ramuri creștine. Depășind vremurile, acest prinț moldovean și mare ierarh ucrainean a acționat global, gândind în perspectivă, atât în interesele poporului ucrainean, cât și ale întregii lumi ortodoxe europene. O recunoaștere expresivă a acestui fapt este și proclamarea canonizării Mitropolitului Petru Movilă de către Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române.

În concluzie între Moldova și Kiev s-a înregistrat un raport de complementaritate: Moldova a ajutat la menținerea constantă a efervescenței ortodoxe în spațiul kievean și polon supus unui agresiv proces de catolicizare, iar Kievul s-a înscris într-un aport important în dezvoltarea învățământului și tiparului moldovenesc.

BIBLIOGRAFIE

1. Avădanei, M., *Așezământul școlar de la „Trei Ierarhi”*, în „Mitropolia Moldovei și a Sucevei”, XVII, 1972.
2. Avădanei, Mihail, *Așezământul școlar de la Trei Ierarhi din Iași, prima instituție cu elemente de învățământ superior din Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLVII (1971), nr. 5-6.
3. Avădaniei, Conf. M. I., *Academia domnească - treaptă nouă în dezvoltarea învățăturilor înalte din Moldova, în secolul al XVIII-lea*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, 1985, nr. 7-9.
4. Bădărău, Gabriel, *Contemporaneitatea colegiului vasilian de la Trei Ierarhi, o nouă treaptă în dezvoltarea învățământului din Moldova*, în „Teologie și Viață”, 1992, nr. 11-12.
5. Băileanu, Gh., *lașul în secolul al XVII-lea. Evenimentele, bisericile și cultura și arta în timpul domniei lui Vasile Lupu*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, XLIV (1968), nr. 1-2.
6. Bainton, Roland H., *The Reformation of the Sixteenth Century*, Beacon, Boston, 1952.
7. Bezviconi, G., *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București 1947.
8. Bezviconi, G., *Contribuții la istoria relațiilor romano-ruse*, Editura Tritonic, București 2004.
9. Bilobid, O., V. Harlamov, *Descoperirea de sub fundația Catedralei Uspenia din Kiev*, în „Mitropolitul Petru Movilă, la 340 de ani de la moartea sa. 1647-1987”, Sibiu, 1988.
10. Bobâlna, Gb., „Idei și tendințe umaniste în activitatea și opera lui Petru Movilă”, în *Un veac de aur în Moldova 1643-1743*, Chișinău-București, 1996, pp. 16-36.
11. Bobâna, Gheorghe, *Petru Movilă. Profilul unui destin*, Chișinău, Știința, 1996.
12. Bodogae, Pr. Prof. Dr. Teodor, *Petru Movilă și sinodul de la Iași (1642)*, în „Revista teologică”, an XXXII, nr. 9-10 (sept.-oct.)/1942.
13. Bodogae, Pr. Teodor, *Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani. Considerațiuni istorice în legătură cu Sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943.
14. Cazacu, Matei, *Pierre Mohyla el la Roumanie: Essai hislorique et bibliographique*, în “The Kiev Mohyla Academy. Commemorating the 350-th Anniversary of its Founding (1632)”, “Harvard Ukrainian Studies”, Special issue, vol. VIII, Number 1/2, June, 1984.
15. Chaninov, N. Brian, *Histoire de Russie (Les grandes etudes historiques)*, ed. 13, Paris 1928.
16. Cheresteșiu, V., *Marele învățător, om politic și luptător activ pentru prietenia româno-rusă, D. Cantemir*, Studii, VI, 1953, nr. 4.
17. Chifăr, N., „Sinodul de la Iași în contextul politico-religioase din prima jumătate a secolului al XVII-lea”, în *Sinodul de la Iași și Sf. Petru Movilă 1642-2002*, Trinitas, Iași, 2002.

18. Chifăr, Nicolae, *Istoria creștinismului*, vol. II, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2008.
19. Ciurea. Pr. Prof. Dr. Alexandru, *Mărturisirea de credință a Spătarului Nicolae Milescu*. „*Stella Orientalis Occidentali splendens*”, în „Ortodoxia”, X (1958).
20. Cochrane, Arthur C., *Reformed Confessions of the Sixteenth Century*, Westminster Press, Philadelphia, 1966.
21. Constantinescu, B., *Românul Petru Movilă ca reprezentant al Bisericii Ortodoxe*, în “Columna lui Traian”, București, 1873.
22. Diaconescu, Traian, *Petru Movilă - un precursor al spiritului ecumenic modern*, în Petru Movilă, *Mărturisirea Ortodoxă a credinței universale și apostolice a Bisericii Orientale*, Institutul European, Iași, 2001.
23. Dianu, Ion, *Mitropolitul Varlaam ctitor de scriere și de carte românească*, în „Glasul Bisericii”, an. XL, 1981, nr. 1-2.
24. Dobianschi, A., V. Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979.
25. Dobrescu, M. S., *Împrejurările ce au provocat Sinodul de la Iași (1642)*, București, 1890.
26. Donos, N. *Historia Catehismi Russorum*, în „Mitropolia Moldovei”, an. XVIII (1942).
27. Dragomir, Silviu, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Academiei Romane”, Mem. Sect. Ist. Ist, s. II, t. XXXIV, București 1912.
28. Dulles, Cardinal Aveiy, *A History of Apologetics*, Ignatius Press, San Francisco, 2005.
29. Duponcheele, Joseph, *L'etre de l'Alliance*, Cerf, Paris, 1992.
30. Dvornik, F., *Slavii în istoria și civilizația europeană*, trad. de D. Stanciu, București, 2001.
31. Elian, Al., *Contribuția grecească la „Mărturisirea Ortodoxă”*, în „Balcanica”, V, 1, 1942.
32. Elian, Al., *Cuvânt înainte la Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe*, București, 1981.
33. Gubogdlu, Mihai, *Mihai Viteazul în documente turcești*, în „Revista arhivelor”, anul LII, Vol. XXXVII, nr. 2, 1975.
34. Haight, C. (editor), *The English Reformation Revised*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
35. Hașdeu, B. P., *Arhiva istorică a României*, București, 1865, t. 1, par. I, nr. 155.
36. Hering, Gunnar, *Oekumenische Patriarhat und Europäische Politik 1620-1638*, Wiesbaden, 1968.
37. Hering, Gunnar, *Orthodoxie and Protestantismus*, în „Jahrbuch der osterreichischen Byzantinistik”, Akten 1/2, 31/2, 1981.
38. Lupaș, I., *Mitropolitul Petru Movilă în relațiile lui cu românii*, în *Studii, conferințe, comunicări*, IV, Sibiu, 1943.
39. Macarii (Bulgakov), mitropolit Moscovei Kolomenski, *Istoria Russkoi Tserkvi cniga șestoia*, Moscova, 1996.

40. MacCulloch, Diarmaid, *Istoria creștinismului*, traducere de Cornelia Dumitru și Mihai-Silviu Chirilă, Editura Polirom, 2011.
41. Martinaș, I., *Petru Movilă și Catolicismul*, Iași, 1943.
42. Păcurariu, Pr. Prof. Dr. Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Romane*, vol. I, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Romane, București 1997.
43. Pali, Fr., *Les relations de Basile Lupu avec L'Orient orthodoxe et particulièrement avec le patriarcat de Constantinople envisage surtout d'après les lettres de Ligaridis*, în „Balcanica”, VIII, 1945.
44. Panaitescu, P. P., *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, „Buletinul Comisiei monumentelor istorice”, XXII, 1929.
45. Panaitescu, P. P., *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în “Mélangés de l'Ecole Roumaine en France”, Paris, 1926.
46. Panaitescu, P. P., *Movilă, Petru. Studii*, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria-Magdalena Szekely, Editura Enciclopedică, București, 1996.
47. Panaitescu, P. P., *O carte necunoscută a lui Petru Movilă dedicată lui Matei Basarab*, în „Omagiu lui P. Constantinescu-Iași”, București, 1965.
48. Panaitescu, P. P., *Petru Movilă. Studii*, coordonat de Ștefan Gorovei și Maria Magdalena Szekely, Editura Enciclopedică, București, 1996.
49. Panaitescu, P. P., *Un autograf al lui Petru Movilă pe un tetraevanghel al lui Ștefan cel Mare*, în «Revista Istorică Română», voi. IX, 1939.
50. Scriban, F., *Viața mitropolitului Petru Movilă în “Mărturisirea bisericii catolice și apostolice de Răsărit”*, Sibiu, 1914.
51. Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Mitropoliei Moldovei în contextul relațiilor moldo-bizantine*, în „Teologie și Viață”, 1993, nr. 8-10.
52. Șerbănescu, N., *S-a ținut un sinod anti-unionionist la Iași în anul 1595?*, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 7-8/1963.
53. Șerbănescu, Nicolae, *La trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXV (1957), nr. 10, p. 1012-1035.